

SZERZŐINK

Berényiné Kovács Gyöngyi, főlevéltáros

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Breinich Gábor, ny. főlevéltáros

- Budapest Főváros Levéltára

Borsy Judit, főlevéltáros

- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára

Czetz Balázs, igazgató

- Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára

Gidó Attila, történész

- Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár

Hetényi Tiborné, gazdasági igazgató

- Budapest Főváros Levéltára

Kovács Eleonóra, főlevéltáros

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Köcze László, főosztályvezető

- Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum digitalizálási és dokumentációs főosztály

Kujbusné Mecsei Éva, igazgató

- Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára

Laczlavik György, főosztályvezető

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Molnár András, igazgató

- Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

Nagy Imre Gábor, igazgató-helyettes,

- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára

Polgár Tamás, igazgató

- Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára

Szabó Csaba, főigazgató

- Magyar Nemzeti Levéltár

Szálkai Tamás, főlevéltáros

- Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

Szlabey Dorottya, főosztályvezető-helyettes

- Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság

Szűts István Gergely, főlevéltáros

- Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára

Vargháné Szántó Ágnes, levéltáros

- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára

Zsidi Vilmos, levéltárvezető

- Corvinus Egyetem Levéltára

Gidó Attila

Román állami levéltári források az észak-erdélyi holokauszt történetéhez

Bevezető

Összefoglalóm¹ azzal a céllal készült, hogy olvasói részletes információkhoz jussanak a magyar holokauszt előzményeire és a holokausztra vonatkozó levéltári kutatások romániai, erdélyi lehetőségeit, korlátait és perspektíváit illetően.² Mindezek mellett szót ejtek a holokauszt-kutatás szempontjából fontos iratképző intézményekről, forrástípusokról, és arról, hogy az erdélyi állami levéltárakban fellelhető dokumentumok mennyiben elégségesek egy-egy esemény vagy folyamat rekonstruálásához. A tanulmány végén néhány irategyüttes, és ezáltal néhány, az észak-erdélyi zsidóság tragédiájához köthető részesemény bemutatására vállalkozom. E dokumentumok 164 052 olyan személy 1940–1944 közötti szenvedését, megaláztatását, kisémmizését és javarészüket elpusztítását tanúsítják, akik a Magyarországon érvényben lévő faji törvények értelmében zsidónak számítottak. Ők a 825 007 zsidó fajúnak nyilvánított magyarországi népesség 19,9 százalékát alkották.³

Mindeddig nem jelent meg a holokauszt román állami levéltári forrásait bemutató szaktanulmány, és hiányoznak az általános, tehát a teljes zsidóságtörténetre vonatkozó romániai repertóriumok is. A téma iránt érdeklődő kutatók jelenleg bibliográfiai összefoglalókra és hitközségi levéltári ismertetőkre támaszkodhatnak. Az előbbieket közül Jean Ancel és Victor Eskenasy 1991-ben közzétett áttekintését kell megemlítenünk, valamint az észak-erdélyi holokauszt szempontjából sokkal relevánsabb művet: A magyarországi holokauszt bibliográfiáját.⁴

---

¹ A szöveg angol nyelvű változata: Attila Gidó: Archival Sources on the Northern Transylvanian Holocaust. Babeş, Adina – Bărbulescu, Ana (eds.): Holocaust in Eastern Europe: Historiography, Archives resources and Remembrance. Vernon Press, Wilmington, 2019 (megjelenés alatt).

² Az alábbiakban kizárólag a Bukarest központú Román Nemzeti Levéltár 9 észak-erdélyi megyei kirendeltségével, irodájával foglalkozok. Nem képezik az elemzésem tárgyát sem a dél-erdélyi állami levéltárak, sem pedig az észak- és dél-erdélyi egyházi levéltárak, intézményi irattárak, valamint múzeumi- és magánygyűjtemények.

³ Ha a faji törvényeket nem vesszük figyelembe, akkor a II. világháború ideje alatt Észak-Erdélyben 151 312 izraelita vallású lakos élt és a 725 007 fős magyarországi izraelita népességnek a 20,9 százalékát alkották. Braham, 2015: 85.

⁴ Ancel–Eskenasy, 1991; Braham, 2010.

Kovách Géza aradi történész 1993-ban írt rövid ismertetőt az aradi és a temesvári hitközségi levéltárakról.⁵ Mindkét dél-erdélyi település esetében a legkorábbi irat a 18. század elejéről származik. A holokauszt időszakából elsősorban az Antonescu-rezsim idején végzett „zsidó vérűek népszámlálásának” az adatai, a zsidók munkaszolgálatára vonatkozó iratok vagy éppenséggel a szerbiai bori rézbányákból Temesvárra került munkaszolgálatosokra vonatkozó dokumentumok említhetők.⁶ A mai Erdély területén ez a két hitközségi levéltár rendelkezik a legnagyobb és leggazdagabb iratállománnyal. Ezeken kívül a lugosi, a gyulafehérvári és a brassói hitközségek is birtokolnak kisebb mennyiségű iratot. Észak-Erdélyben ennél lesújtóbb a helyzet. A holokauszt alatt gyakorlatilag mindegyik hitközségi levéltár megsemmisült. Csak töredékek maradtak fent, és a legtöbb esetben azok is szétszóródtak a szélrőzsa minden irányába. Így például a kolozsvári hitközség az 1944-et megelőző időszakból csak halálozási anyakönyveket, valamint a helyi zsidó líceum iratait birtokolja.⁷

Az észak-erdélyi holokauszt eseményeinek a rekonstruálására értelemszerűen nem elegendők a Románia észak-erdélyi területén található levéltári források, hiszen ez a régió 1940 szeptemberétől 1944 októberéig Magyarországhoz tartozott. A központi, átfogó döntéseknek, de akár egy-egy település zsidó közösségét is érintő ügyeknek a dokumentációja a magyarországi levéltárakban kutatható. Erre nézve Haraszti György *Magyar zsidó levéltári repertórium*a nyújt némi tájékoztatást.⁸ Mindezek mellett számos európai, amerikai és izraeli levéltár őriz a kutatók számára hasznos iratokat.

A romániai levéltári rendszer kialakulása

Mielőtt az észak-erdélyi holokauszt kutatási lehetőségeit megismernénk, érdemes áttekinteni a román levéltári rendszer kialakulásának főbb mozzanatait. Nagy-Románia 1918-as létrejöttéig az egyes országrészek levéltártörténete különböző módon alakult. Havasalföldön 1831-ben jött létre az Állami Levéltár (Arhivele Statului), Moldovában pedig egy évvel később, 1832-ben.⁹ A két román fejedelemség 1859-ben perszonálunióra lépett, majd az ezt követő években egységesítették az államigazgatás intézményeit. Az 1866-os alkotmány kihirdetését követően az egyesült fejedelemségek neve hivatalosan is Románia lett. Hasonlóan a többi intézményhez, az állami levéltárak is közös igazgatás alá kerültek. Így jött létre 1862-ben Bukarest székhellyel a *román központi Állami Levéltár*. A régi, 1832-ben Iaşiban létrehozott moldvai levéltárat

⁵ Kovách, 1993: 45–52.

⁶ Kovách, 1993: 50–51.

⁷ Ld. bővebben: Gidó, 2016: 15–16.

⁸ Haraszti, 1993–2007.

⁹ Dobrinicu–Marin–Muraru, 2009: 5.

a bukaresti központnak rendelték alá. Az 1862-es egyesítést követően az intézmény az Igazságügyi, Vallásügyi és Közoktatási Minisztérium hatáskörébe került.¹⁰

Hasonló értelemben vett állami levéltár nem létezett az 1918 előtti Erdélyben. A terület 1867-ig a Habsburg Monarchián belül nagyfejedelemségi státusszal rendelkezett, majd 1867–1918 között a Magyar Királyság része volt. Az Erdélyben létező adminisztratív levéltárakat (guberniumi levéltár, a gyulafehérvári káptalan levéltára, a kolozsmonostori konvent levéltára) a 19. század második felében Budapestre szállították, majd a Magyar Országos Levéltárban helyezték el.

Az I. világháborút Magyarország a vesztesek oldalán fejezte be 1918 őszén. Az ország keleti részét, tehát a történelmi Erdélyt, a Partiumot és a Bánságot a román és kisebb részben a szerb hadsereg szállta meg. A Gyulafehérváron 1918. december 1-jén megrendezett román nemzeti nagygyűlés kimondta ezeknek a kelet-magyarországi területeknek az egyesülését a Román Királysággal. Noha az egyesülést a terület magyar lakossága nem ismerte el, a világháborút lezáró béketárgyalások azt végül Romániának ítélték oda. Így az 1920. június 4-i trianoni békeszerződés aláírását követően az egységesen Erdélyként is emlegetett történelmi Erdély, Partium és Bánság de jure is Románia részévé vált. A kialakult helyzeten az 1940. augusztus 30-i II. bécsi döntés változtatott, amelynek köszönhetően a terület északi és keleti részét, az úgynevezett Észak-Erdélyt Magyarország visszakapta, Dél-Erdély pedig továbbra is Romániánál maradt. Észak-Erdélyt végül 1944. október elején vették ismét birtokba a – német és a magyar hadsereget nyugati irányba visszaszorító – román és szovjet csapatok. Ekkorra viszont a régióban már nem éltek zsidók. A magyar hatóságok ugyanis 1944. május–június folyamán az észak-erdélyi zsidókat Auschwitzba deportálták.¹¹

Visszatérve az erdélyi modern levéltári rendszer kialakulásának tárgyalásához, a két világháború közötti időszakokkal kell kezdenünk. Nagy-Románia megalakulását követően az új országrészekben is létrejöttek a bukaresti központnak alárendelt regionális intézmények: Kolozsváron az erdélyi (1920), Cernăuțiiban a bukovinai (1924) és Chișinăuban a besszarábiai (1925) állami levéltárak.¹² Természetesen szükség volt a megnagyobbodott román levéltári hálózat egységes szabályozására is, amelyet az 1925-ös levéltári törvény valósított meg. A törvény meghagyta a levéltárat a Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörében. Ezen a téren 1951-ben történt változás, amikor szovjet mintára belügyminisztériumi felügyelet alá került. A helyzet a mai napig nem változott, tehát a Román Nemzeti Levéltár jelenleg is a Belügyminisztérium felügyelete alatt működik. A kolozsvári regionális központ 1920-as létrehozását követően nagyon hamar bebizonyosodott, hogy a Románia területének több mint egyharmadát kitevő Erdély, Partium és Bánság számára nem elegendő egyetlen nagy

¹⁰ Dobrinicu–Marin–Muraru, 2009: 5.

¹¹ Tibori, 2016: 147–182., Braham–Tibori, 2008: 23–33.

¹² Dobrinicu–Marin–Muraru, 2009: 5.

gyűjtőlevéltár. Így hamarosan újabb intézmények jöttek létre: 1936-ban Temesváron, 1937-ben Naszódon, 1938-ban Brassóban és 1945-ben Nagyszebenben alakultak új, Kolozsvár szakmai felügyelete alá tartozó regionális archívumok.¹³

A jelenlegi levéltári rendszer Románia 1968-as területi átszervezését követően alakult ki. A korábbi régiók és rajonok helyett 1968-ban 39 megyére osztották az országot. Ezt követően 1981-ben 2 újabb megyét hoztak létre, majd 1995-től a főváros, Bukarest is önálló közigazgatási egységként működik. Így lett végül napjainkra a *Román Nemzeti Levéltár*nak negyvenegy megyei és egy fővárosi, azaz negyvenkettő kirendeltsége (amelyből kilenc a valamikori Észak-Erdély és hét Dél-Erdély területén található). Negyvenharmadik egységként jött létre a *Központi Történelmi Levéltár* Bukarestben (Arhivele Naționale Istorice Centrale).¹⁴

Az észak-erdélyi holokauszt kutatásának lehetőségei

Mint ahogyan a szovjet befolyás alá került közép- és kelet-európai államok többségében, Romániában is nagyon hosszú ideig tabu témának számított a holokauszt. A sztálinista időszakban a hangsúly nem a zsidóság ellen elkövetett népiirtásra, hanem a fasiszták és a kommunisták közötti harcra tevődött át. A több millió zsidó áldozatból több millió meggyilkolt állampolgár lett, anélkül, hogy származásukat, a szörnyűségek mögött meghúzódó faji indítékokat megjelölték volna.¹⁵ Nicolae Ceaușescu 1965-ös hatalomra kerülését követően a múlttal való szembenézés módja megváltozott és nemzeti-kommunista irányt vett. Mindez azt eredményezte, hogy a zsidó áldozatok számáról valótlán adatokat közöltek (például az 1941-es jászvásári pogrom esetében Aurel Kerețki és Maria Covaci 3233 zsidó halotról beszélt, holott a valós szám meghaladta a tizennégyezret). Igyekeztek az Antonescu-rendszer felelősségét minimalizálni, és a romániai holokauszt legfőbb felelőssévé a náci Németországot tették meg.¹⁶ A szemléletváltás megmutatkozott az észak-erdélyi holokauszt romániai interpretálását illetően is. Az 1970-es évektől kezdődően egyre feszültebbé vált a román–magyar viszony, ez pedig a holokausztra vonatkozó történetírásra is hatást gyakorolt.¹⁷ A román történetírás azt igyekezett hangsúlyozni, hogy 1944-ben a magyar fennhatóság alatt álló Észak-Erdélyből deportálták a zsidó lakosságot, amelynek legnagyobb része elpusztult, miközben Románia akkori terü-

¹³ Drăgan–Dordea, 1995: 9.

¹⁴ A Román Nemzeti Levéltár szervezeti felépítését és a jelenlegi kutatótermi viszonyokat röviden összefoglalja: Mátyás Zoltán: Romániai levéltárak kutatási lehetőségei. Magyar Levéltári Portál http://mlp.archivportal.hu/media/uploads/MLP_Tanulmányok/matyas_zoltan_romaniai_leveltarak_kutatasi_lehetosegei.pdf (A letöltés ideje: 2018. július 27.)

¹⁵ Friling–Ioanid–Ionescu, 2005: 335–339.

¹⁶ Kerețki–Covaci, 1978: 16., Friling–Ioanid–Ionescu: 2004: 126. és 340–344.

¹⁷ A Ceaușescu-rendszerre és annak nemzetiségi politikájára ld.: Tismăneanu–Dobrințu–Vasile, 2007: 337–339., Novák, 2011: 64–102.

letén – így Dél-Erdélyben is – a zsidók többsége túlélte a holokausztot.¹⁸ Az 1989-es romániai rendszerváltásig, sőt az 1990-es évek elejéig ez a tendencia nem változott Észak-Erdélyt illetően.

1989-ben a kommunista diktatúra megbukott Romániában, és a helyét többpártrendszer vette át. Mindez hatással volt a holokausztra vonatkozó kutatásokra, a publikációs lehetőségekre és a holokauszt levéltári forrásainak kutathatóságára is. Az államszocialista időszakban a romániai levéltárakban csak néhány kiváltságos történész kutathatott ilyen vonatkozású iratokat. Az ebben az időszakban született munkák nagy részének nem az események feltárása és értelmezése, hanem a politikai rendszer legitimálása, illetve a múlt tisztára mosása és a román–magyar versengésben való részvétel volt a célja. Nem véletlen, hogy a korszak mérvadó munkái Románián kívül jelentek meg.¹⁹

Az 1990-es és a 2000-es években az észak-erdélyi holokausztra vonatkozó kutatásokat már egyre kevésbé akadályozta a román levéltárak zártsága. 1991-et követően a *washingtoni Holokauszt Múzeum* intenzív dokumentumgyűjtésbe kezdett a Múzeum Fotográfiai Kutatási Osztálya (Photographic Research Department) igazgatója, Radu Ioanid irányításával. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a megyei és a központi levéltárakban fellelhető dokumentumokról mikrofilmmásolatot készítettek és azt Washingtonban kutathatóvá tették. Másfelől elindult a romániai levéltárak „megnyílása” is, ami azonban nem ment egyik napról a másikra. 1953 és 1991 között ugyanis a Román Nemzeti Levéltár élén magas rangú belügyi tisztek álltak és a központi, valamint a megyei intézményeket szigorú ellenőrzés alatt tartották, titkosítva számos fondot.²⁰ A titkosított iratállományok közé került a romániai holokausztra, zsidóüldözésekre vonatkozó anyagok többsége (értve ez alatt az 1940–1944 között Magyarországhoz tartozó Észak-Erdélyt is). Miközben a washingtoni Holokauszt Múzeum gyűjtései révén az Egyesült Államokban egyre több romániai levéltári forrás vált elérhetővé, Romániában az Elie Wiesel bizottság 2003-as megalakításáig csak nehézségek árán lehetett kutatni,²¹ sőt, tényleges fordulat a román Nemzeti Levéltár hozzáállását illetően csak 2006–2007-től tapasztalható. Ez egyrészt a *Romániai Kom-*

¹⁸ Case, 2009: 214., Braham, 1998: 42–56., Moisa, 2012: 120–133.

¹⁹ Ld. például: Braham, 1983.

²⁰ Drăgan–Dordea, 1995: 15.

²¹ Az „Elie Wiesel” bizottság néven ismert a Romániai Holokausztot Tanulmányozó Nemzetközi Bizottság (Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România) Románia akkori államelnökének, Ion Iliescunak a kezdeményezésére alakult meg. Létrehozása szorosan kapcsolódik azon erőteljes nemzetközi felháborodáshoz, amelyet egyes magas rangú román állami vezetők holokauszt-tagadó, vagy Románia holokausztban való részvételét relativizáló kijelentései váltottak ki 2002–2003 folyamán. A bizottság 2005-ben angol és román nyelven is kiadta a romániai holokausztról szóló jelentését, amelyben a zsidó áldozatok számát 280 000–380 000 közöttire becsülték. Ugyancsak 2005-ben jött létre az Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet (Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”). Final Report 2005. A Bizottság működésének hátterére ld.: Friling, 2016: 191–202.

munizmus Bűneit Vizsgáló Elnöki Bizottság (Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România) nyomására történt, másrészt pedig egy nyitási politikát képviselő új főigazgató (Dorin Dobrinu történész) 2007-es kinevezésének volt köszönhető. Az 1990-es években a levéltárosok sok esetben fiktív indokokkal utasították el egy-egy iratanyag kiadását a kutatók számára. Ha megnézzük az 1996-ban elfogadott levéltári törvényt, az a 20. cikkelyben arról rendelkezik, hogy a levéltár kezelésében lévő iratokat csak akkor lehet kutatni, ha legalább harminc év telt el a létrejöttüket követően. Ami a holokausztra vonatkozó iratokat illeti, elsősorban a 22. cikkely és a törvény 6. számú melléklete bír relevanciával, amelyek szerint csak száz év elteltével kutathatók azok a dokumentumok, amelyek az állam biztonságára, a nemzeti érdekekre, az ország területi integritására nézve tartalmaznak információkat.²² A törvény tehát általánosan fogalmaz, viszont lehetőséget teremt arra, hogy a meghatározott korlátozásokat alkalmazni lehessen a zsidóüldözésekkel kapcsolatos anyagokra is. A 2018 decemberében kihirdetésre váró új törvény jelentős módosításokat tartalmaz az időkorlátokat illetően: a 90. cikkely szerint az iratok kutathatóságának általános időtartamát harmincról huszonöt évre csökkentenék. A törvényjavaslat viszont a nemzetbiztonsági problémákat felvető dokumentumokra egyáltalán nem utal, amely minden bizonnyal megkönnyíti majd a holokauszttal kapcsolatos kutatásokat.²³ Az utóbbi öt-tíz évben ugyanakkor egyre kevésbé alkalmazták az 1996-os törvény korlátozásait, tehát az évek előrehaladtával egyre könnyebbé vált a kutatók helyzete az országban. A javuló kutatási feltételekhez nemcsak a kényesebb dokumentumokhoz történő szabadabb hozzáférés és a kutatható iratok körének a bővülése, hanem az elektronikus eszközök használatának engedélyezése is hozzájárult. Ennek eredményeként a kutatók terjedelmi korlátozás nélkül készíthetnek fényképfelvételeket az iratokról. Továbbra is érvényben maradt viszont néhány, személyiségi jogokat védő korlátozás. Így például az anyakönyvek és személyekre vonatkozó orvosi iratok csak száz év, a személyi dossziék hetvenöt, a magántőkéjű vállalati iratok pedig a keletkezésüket követő ötven év elteltével kutathatóak.²⁴ Mindazonáltal az egyes megyei kirendeltségekben nem egyformán értelmezik a levéltári törvényt. Ezért megtörténhet, hogy ugyanazon jogi besorolás alá eső irattípus kutatását az egyik kirendeltségben engedélyezik, máshol viszont nem.

²² Legea Arhivelor Naționale nr. 16/1996. Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 71 din 9 aprilie 1996.

²³ A törvényjavaslat szövegét lásd a Román Szenátus honlapján: <https://www.senat.ro/Legis/PDF/2018/18L636FG.pdf> (A letöltés ideje: 2018. december 6.)

²⁴ Legea Arhivelor Naționale nr. 16/1996. Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 71 din 9 aprilie 1996, 6. számú melléklet

Az észak-erdélyi holokauszt forrásainak leltárai

A fentiekből láthattuk, hogy az államszocializmus időszakában és az 1989-es forradalmat követően melyek voltak a holokausztvonatkozású levéltári kutatások lehetőségei, és milyen kontextusban születtek az észak-erdélyi holokausztot tárgyaló román történeti munkák. A holokauszttal kapcsolatos levéltári források ismertetése előtt szükséges áttekinteni azokat a romániai és külföldi intézményeket, amelyek a romániai levéltárakban található dokumentumoknak a másolataival, vagy nyilvántartásával rendelkeznek.

Időrendi sorrendben az 1953-ban Jeruzsálemben létrehozott *Jad Vasem* (Holokauszt Áldozatainak és Hőseinek Izraeli Emlékhatósága) kezdte el elsőként a romániai holokausztra vonatkozó dokumentumok gyűjtését. A *Jad Vasem* és a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő *Történettudományi és Társadalompolitikai Kutatóintézet* (Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă Comitetul Central al PCR) között 1982-ben megállapodás jött létre, amely szerint a két intézmény a továbbiakban tapasztalatcserén és a holokausztra vonatkozó kutatások elősegítésén alapuló együttműködést fog folytatni.²⁵ Így kerülhetett sor az 1980-as években néhány izraeli és romániai konferenciára, amely mellett számos dokumentum másolata a *Jad Vasem* birtokába jutott. Az intézmény szisztematikus forrásfeltáró munkát viszont nem végzett. Sok évvel később a holokausztra vonatkozó dokumentumgyűjtés mégis elindulhatott egy, a *Jad Vasem*-ben dolgozó kutató egyéni projektje keretében. Ennek során több mint háromszázezer oldalnyi iratot sikerült azonosítani tizenhat erdélyi állami levéltári kirendeltségben és hitközségi, illetve keresztény egyházi levéltárakban. Ugyancsak ennek a programnak a keretében tártak fel a *Jad Vasem* magyarországi munkatársai több millió oldalnyi dokumentumot magyarországi levéltárakban.²⁶

A washingtoni Holokauszt Múzeum volt az első, amely Romániában rendszerezett forrásfeltáró és forrásgyűjtő munkához kezdett. Közvetlenül a kommunista diktatúra bukása után, 1991-ben érkezett az országba gyűjtőmunkára Radu Ioanid és Paul A. Shapiro. A kezdeti években – az akkori romániai állapotokra jellemző módon – számos tényező akadályozta tevékenységüket. Amikor 1991 júniusában felvették a kapcsolatot az Állami Levéltár főigazgatójával, Ion Munteanu vezérőrnaggyal, ő minden eszközzel igyekezett gátolni a gyűjtőmunkát, arra hivatkozva, hogy a II. világháború alatt Románia „mennyország volt a zsidók számára”, s bármilyen jellegű és bármekkora emberi veszteséget is szenvedett a romániai és a román fennhatóság alatt álló transznyisztriai zsidó közösség, az a „németek számlájára írható”,

²⁵ Ld.: *Analele de Istorie* 1985. (29. évf.) 5. sz. 114.

²⁶ Karsai, 2003: 129–135.

tehat jobban tennék, „ha a németországi levéltárakban keresgélnének.”²⁷ Hasonló volt a hozzáállása Ioan Scurtu ismert román történésznek is, aki 1991 novemberétől 1996-ig állt a levéltár élén. A nehézségek ellenére a bukaresti Központi Történeti Levéltár több zsidó vonatkozású fondjáról is készült mikrofilmmásolat Radu Ioanid vezetésével. A levéltár és a Holokauszt Múzeum között megkötött együttműködési megállapodás keretében szinte napjainkig zajlott a gyűjtőmunka.²⁸ Kutatásaik később nem csak a Román Nemzeti Levéltár kirendeltségei, de egyéb intézmények, szervezetek irattárát is érintették (például a román Külügyminisztérium levéltárát, a volt román titkosszolgálat levéltárát, stb.). Ennek eredményeként az 1990-es és a 2000-es évek folyamán hatalmas mennyiségű román levéltári forrás, több százezer oldal került az Egyesült Államokba mikrofilmeken.²⁹ Ma ezek az anyagok részben digitalizált formában, PDF-dokumentumként, részben pedig mikrofilmeken kutathatók. A tájékozódást a részletes segédletek és az interneten is elérhető adatbázis segítik.³⁰ A romániai, de a közép-európai kutatók számára is jó hír, hogy 2014-ben a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Politika-, Közigazgatás és Kommunikációtudományi Karán belül megalakult a *Holokauszt és Népiirtások Tanulmányozási Intézete* (Institute for Holocaust and Genocide Studies within the College of Political, Administrative and Communication Sciences of the Babeş-Bolyai University of Cluj-Napoca). A washingtoni Holokauszt Múzeum a kolozsvári intézet rendelkezésére bocsátotta a Romániára és több közép-európai országra vonatkozó dokumentumgyűjteményét (mikrofilmmásolatok és PDF-dokumentumok formájában), amely 2018 őszétől szabadon kutatható minden érdeklődő számára.³¹

Az oktatási és kutatási feladatok mellett dokumentumgyűjtés volt a célja az 1990-ben létrehozott *Dr. Moshe Carmilly Judaisztikai és Zsidóságtörténeti Intézetnek* (Institutul de Iudaistică și Istorie Evreiască „Dr. Moshe Carmilly”) is. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karának keretén belül működő központ az 1990-es években látott hozzá a romániai levéltárakban és könyvtárakban fellelhető zsidó vonatkozású dokumentumok felkutatásához és lemásolásához. A projekt szerény eredményeket ért el, mert rövid idő múlva félbemaradt. A feltárt dokumentumokat részben mikrofilmre másolták, részben lefénymásolták. A tervekkel ellentétben az állami levéltárakban nem folyt kutatás, viszont az aradi és a gyulafehérvári hitközségek irattárából jelentős mennyiségű dokumentumot sikerült lemásolniuk. Ezek az anyagok a 2000-es évek végén még kutathatóak voltak. Egy vezetőségváltást követően azonban nyomuk veszett, így ma gyakorlatilag hozzáférhetetlenek.

²⁷ Shapiro, 2000: XI.

²⁸ Shapiro, 2000: XI.

²⁹ Shapiro, 2000: XII–XIII.

³⁰ <https://collections.ushmm.org/search/> (A letöltés ideje: 2018. július 27.)

³¹ A washingtoni Holokauszt Múzeum romániai vonatkozású anyagainak másolata a bukaresti Elie Wiesel Holokausztkutató Intézet levéltárában is hozzáférhető.

Legújabbban a *Rothschild Foundation (Hanadiv) Europe* által támogatott *Yerusha projekt* vállalkozott egyes európai országok levéltáraiban található zsidó vonatkozású iratanyagok feltárására. Ellentétben a washingtoni Holokauszt Múzeummal és a Jad Vasemmel, a Yerusha nem korlátozza a kutatásait a holokauszt időszakára. Célja minden olyan fond feltárása, amelyik zsidókra vonatkozik, legyen az középkori vagy éppenséggel legújabb kori levéltári állomány. A Yerusha nem vállalkozik digitalizálásra, kizárólag analitikus kutatási segédleteket készít. A segédletek csak fondleírásokat tartalmaznak, tehát nem dosszié szintűek. A fondleírások viszont egyes országok esetében eltérő részletességűek. Esetenként, amikor nem zsidó iratképző intézmény fondjáról van szó, a leírások konkrétan kitérnek egyes dossziék tartalmára is. Ilyen módszerrel dolgozik az a 2016-ban alakult erdélyi kutatócsoport is, amely tagjai között tudja e sorok szerzőjét is.³² A *kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet* égisze alatt működő csoport a Román Állami Levéltár tíz erdélyi megyei kirendeltségében végez kutatásokat (Arad, Beszterce, Bihar, Hargita, Hunyad, Kovászna, Krassó-Szörény, Szilágy, Szatmár, Máramaros) és az ezekben található zsidó vonatkozású iratokat is tartalmazó fondokról készít részletes kimutatást. A fennmaradó másik hat erdélyi megyében és Bukovina Romániához tartozó részében a *Leo Baeck Intézet* munkatársa folytat kutatásokat.³³ Jelen kézirat lezárásáig, 2018 nyaráig, a Yerusha keretében csak ezekben a romániai régiókban zajlott feltáró munka.

Áttekintésem végén mindenképpen meg kell említenünk a *European Holocaust Research Infrastructure* által működtetett internetes adatbázist (*EHRI Portal*), amely ötvenhét ország levéltáraiban található holokausztvonatkozású iratok leltárát tartalmazza. A leltárak részletessége országonként eltérő, a Romániára vonatkozó információk például nagyon lakonikusak. Így a Román Nemzeti Levéltár erdélyi kirendeltségeiben található anyagokról csak annyit tudunk meg, amennyit az egy-egy kirendeltség interneten elérhető fondjegyzékei egyébként is tartalmaznak.³⁴

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a washingtoni Holokauszt Múzeum, valamint a Jad Vasem birtokában lévő dokumentumok, illetve azok leltárjai és a Yerusha projekt keretében készülő analitikus segédletek teljes egészében lefedik Észak- és Dél-Erdély állami levéltári anyagait. Mindezek mellett viszonylag részletes információkat közölnek a hitközségi levéltárak és egyéb intézményi irattárak zsidó vonatkozású állományáról is. Segítségükkel meglehetősen pontos adatokat kapunk az állami levéltárakban fellelhető forrásokról, akár dokumentumok szintjén is. Az USHMM

³² A csoport tagjai: Anton Dörner, Gidó Attila, Gyémánt László és Tóth Levente. Ld.: <http://yerusha.eu/projects/romanian-institute-research-national-minorities/> (A letöltés ideje: 2018. július 27.)

³³ Ld.: <http://yerusha.eu/projects/leo-baeck-institute/> (A letöltés ideje: 2018. július 27.)

³⁴ Ezek a fondjegyzékek egyébként elérhetőek a Román Állami Levéltár honlapján is: <http://arhive-nationale.ro/site/directii-judetene/> (A letöltés ideje: 2018. július 27.). Az EHRI Portálon megtekinthető: <https://portal.ehri-project.eu/countries/ro> (A letöltés ideje: 2018. július 27.)

és a Jad Vasem digitalizációs projektje távoli hozzáférést biztosít az iratokhoz, ezzel ellentétben a Yerusha és az EHRI Portal csak irányt mutat, segítséget nyújt a levéltárakba ellátogató kutatók számára.

Forrástípusok és szerkezetük

A következőkben a holokausztkutatás szempontjából legfontosabb levéltári fondokat ismertetem. Természetesen arra nincs mód, hogy minden iratképző intézményre részletesen kitérjek, így csupán néhány esetben közlök bővebb tájékoztatást, mindezt azonban úgy, hogy a tartalmukat illetően példákkal is szolgálok.

Az állami levéltárak iratállománya többé-kevésbé tükrözi egy-egy romániai megye közigazgatási, gazdasági és társadalmi szerkezetét. Ennek megfelelően, a legtöbb iratképző világi intézmény és nagyon sok egyházi szervezet irattára, levéltára az állami levéltár tulajdonába és kezelésébe került a 20. század második felében. Mindez az 1957-ben elfogadott és 1971-ig érvényben lévő 353. számú rendeletnek volt a következménye, amely szovjet mintára megteremtette az úgynevezett Állami Levéltári Alap (Fond Arhivistic de Stat) fogalmát. Ebbe az Alapba minden intézmény, szervezet és személy által létrehozott történelmi, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális értékkel bíró írott, nyomtatott dokumentum, valamint fénykép, negatív, film, hangfelvétel beletartozott és a román állam tulajdonát képezte.³⁵ A törvényrendelet kihirdetését követően kezdődött meg a különböző, elsősorban világi intézmények, könyvtárak, múzeumok levéltárainak (sok esetben erőszakos) begyűjtése a Román Állami Levéltár regionális, majd 1968-tól megyei kirendeltségeibe.

Erdélyre, de egyébként teljes Romániára jellemző, hogy az állami levéltárakban viszonylag kevés a zsidó iratképző intézmények által létrehozott állomány vagy zsidó személyi fond. A legtöbb zsidó vonatkozású dokumentum szétszórva található különböző állami vagy nem zsidó iratképző szervezet, intézmény levéltári anyagában. Észak-Erdély esetében ennek az az oka, hogy a holokauszt alatt a hitközségek és a zsidó világi szervezetek iratanyaga, illetve a magángyűjtemények szinte teljes mértékben megsemmisültek vagy szétszóródtak. Dél-Erdély és Románia egyéb területein ezek az iratanyagok mind a mai napig a hitközségek tulajdonában vagy a bukaresti *Romániai Zsidóság-történelmi Központ* (Centrul pentru Studiul Istoriei Evreilor din România) levéltárának a kezelésében vannak.³⁶

³⁵ Bogdan-Florin Popovici, „Arhiva totală”: experiența românească. O incursiune în istoria conceptului de Fond Arhivistic Național, <https://bogdanpopovici2008.files.wordpress.com/2009/01/popovici-fan.pdf> (A letöltés ideje: 2018. július 27.)

³⁶ A Központ levéltárában őrzött iratok jegyzéke interneten is elérhető: <http://www.csier.ro/index.php/resurse/arhiva/inventare> (A letöltés ideje: 2018. július 27.)

Az adminisztratív iratképző intézmények közé soroljuk a vármegyéket, tartományokat, megyéket, valamint a rajonokat, városokat és községeket. Iratanyagaik minden megyei állami levéltárban fellelhetők, és Észak-Erdély vonatkozásában ezek számítanak a legfontosabb levéltári forrásoknak a holokausztot illetően.

Kivétel nélkül, minden erdélyi megyei kirendeltségnél megtalálható a vármegyei, megyei igazgatás legfőbb szervének, a *Főispáni Hivatalnak* (Prefectură) az iratanyaga. Tudni kell ugyanakkor azt, hogy a román levéltári rendszerben alkalmazott megnevezés megtévesztő. A Főispáni Hivatal elnevezésű fondok ugyanis túlnyomórészt alispáni iratokat tartalmaznak és csak elvétve szerepel bennük főispáni anyag. A zsidóság szempontjából ezek több okból kifolyólag is fontosak. A Főispáni Hivatal levéltárában találhatóak ugyanis mindazok az iratok, amelyek a vármegyék, megyék igazgatásához kapcsolódnak. A vármegyei fondok komplexitására jó példa Szatmár, amelynek levéltári anyagát nyolc segédlet, illetve állagjegyzék (román levéltáros szóhasználatban *leltárkönyv*, románul *inventar*) alapján kutathatjuk. A szatmári Főispáni Hivatal fondja (14. számú fond) 4320 dossziét tartalmaz és az 1895–1950 közötti időszakokat öleli fel.³⁷ A dossziékból a vármegye adminisztratív ügyeiről, gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életéről tájékozódhatunk. Ezeket a dossziékat a már említett leltárkönyvek, segédletek segítségével kérhetjük ki kutatásra. A leltárkönyvek alapján tájékozódhatunk a Főispáni Hivatal fondjának felépítéséről is. Egy-egy leltárkönyv a vármegye (később megye) hatáskörébe tartozó intézmények iratanyagára vagy bizonyos problémakörökre nézve nyújt információkat. A 30. számú leltárkönyvhöz tartozó gyűjtemény elsősorban a vármegye folyó ügyeire vonatkozó dossziékat (például infrastrukturális munkálatok, oktatási ügyek, egyesületek, szervezetek alapszabályai, hivatalos levelezések, különböző ügyekben hozott határozatok, gazdasági, vagy egyéb témájú jelentések és kimutatások, közgyűlési jegyzőkönyvek, panaszos ügyek, működési engedélyek, lakossággal kapcsolatos problémák, stb.) tartalmaz. Ezek között számos olyat találunk, amely a zsidók jogfosztására, kisémmizésére, illetve magára a holokausztra vonatkozik. A 140/1941-es dosszié például olyan 1941–1944 közötti kormányhatározatokat, vármegyei határozatokat, jelentéseket, kimutatásokat és jegyzőkönyveket tartalmaz, amelyek a zsidók ingatlanulajdonának a kisajátítását dokumentálják. A 19/1942-es dossziéből a zsidók iparúzésének korlátozásáról értesülhetünk, míg a 112/1944-es már közvetlenül az 1944 májusában sorra került gettósítás időszakáról nyújt információkat.

³⁷ A vármegye története természetesen jóval régebbi időkre tekint vissza. A középkori magyar királyság első 10 vármegyéje közé tartozott, amit még a 10/11. századok fordulóján alapítottak. A későbbiekben a területe több alkalommal is változott. 1918 után három részre oszlott: Magyarország, Románia és Csehszlovákia birtokába is kerültek területek. A Romániának jutott rész Szatmár megye néven volt önálló közigazgatási egység a két világháború között. Az 1940–1945 közötti időszakban a vármegye teljes korábbi területe ismét Magyarország birtokába került. Romániában a vármegye iratanyagát nem csak a szatmári, hanem a Kolozs megyei kirendeltség is őrzi. Ez utóbbiban az 1402–1923 közötti időszakból vannak iratok.

A zsidók gyűjtőtáborokba való összpontosítását a teljes gazdasági kifosztás előzte meg. Ennek során elvették a kereskedők üzlethelyiségeit és a benne lévő árukészletet, és ugyanígy a zsidó iparosok műhelyeit, szerszámaikat, nyersanyagkészletét is kisajátították.³⁸ A 112/1944. dosszié olyan keresztények által benyújtott kérvényeket tartalmaz, amelyekben ezeket a kisajátított üzleteket, műhelyeket igényelték ki a hatóságoktól. A lakóhelyükre visszatérő holokauszt túlélők természetesen megpróbáltak minél többet visszaszerezni a korábban elkobzott ingó- és ingatlan vagyonukból. A 48/1946. számú iratcsomóból ez a nehézkes és nagyon sok esetben sikertelen folyamat bontakozik ki.

A szatmári Főispáni Hivatal fondjában külön állagként szerepelnek az 1944. szeptember 12-i román fegyverszünetre vonatkozó anyagok (38. számú leltárkönyv), az 1940 szeptemberétől novemberéig működő észak-erdélyi magyar katonai adminisztráció iratanyaga (163. számú leltárkönyv), valamint a vármegye Közigazgatási Bizottságának (165. számú leltárkönyv) és a Közellátási Kormánybiztosságnak (166. számú leltárkönyv) a dokumentumai. Ez utóbbi állagban található a 22/1944-es dosszié, amely az 1944 májusában lezajlott gettósítások és a május–júniusi deportálások idején keletkezett olyan – egyébként szinte kivétel nélkül elutasított – kérvényeket tartalmaz amelyekben keresztény lakosok vagy szervezetek, intézmények zsidó ruhaneműket, ingóságokat igényelnek. Az igénylők között akadnak házasodni óhajtó fiatalok, akiknek nincs pénzük kelengyére és ezért lakásberendezéseket kérnek és alacsony fizetésű városi tisztviselők, akik ruhaneműkre tartanak igényt. A kérelmezők sorában ott találjuk azt a harminc civil személyt (tanárokat, tanítókat, tisztviselőket és egyéb személyeket) is, akik az 1944. május 3-án megkezdett gettósítások alkalmával működtek közre a zsidók összegyűjtésében. Ők arra hivatkozva kértek zsidóktól hátrahagyott ruhákat és szöveteket, hogy a szatmári gettósítások két hete alatt napi 14–15 órát dolgoztak és emiatt a ruháik tönkrementek.³⁹

A 167. számú leltárkönyvben (Titkosított iratok) több holokausztra vonatkozó dosszié is megtalálható. Ezek nagy része a zsidó vagyon 1941–1944 közötti kisajátítására vonatkozó adatokat, kimutatásokat, rendelkezéseket tartalmaz.

A szatmári Főispáni Hivatal fondja romániai levéltári viszonylatban a jól rendezett és a kutató számára könnyen áttekinthető és hozzáférhető állományok közé tartozik. Ennek ellenkezője igaz a *Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei kirendeltségében őrzött Kolozs vármegyei iratok* (3. számú fond) 1940–1944 közötti részére. Terjedelmüket és szerkezeti felépítésüket illetően megközelítőleg azonos méretű anyagról van szó, viszont a kolozsvári csak 1605-től kezdődően tartalmaz dokumentumokat. A *Kolozs megyei Főispáni Hivatal* fondját, a szatmárihoz hasonlóan számos leltárkönyv segítségével lehet kutatni. Mérete miatt mindenképpen meg kell említeni

³⁸ A magyarországi zsidók gazdasági kifosztására ld. Kádár-Vági, 2004: 75–111., Blomqvist, 2014: 331–385., Vö. Horváth, 2012: 101–136.

³⁹ BIAN Satu Mare, 14. fond, 22/1944. dosszié, 15., 25. és 27. f.

a 11. számú leltárkönyvet, amely egy 1541 dossziét (tehát a fond több mint egyharmadát) magában foglaló gyűjtemény tartalmába nyújt betekintést. Itt a dossziék többsége alatt a 17–20. század között keletkezett, különböző problémakörökre vonatkozó jegyzőkönyveket és iktatókönyveket kell érteni (például vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveket, különböző vármegyei bizottságok gyűléseinek jegyzőkönyveit, nyilvántartásokat, stb.). Az 1940–1944 közötti időszakra viszonylag kevés dosszié vonatkozik és a zsidó lakosság üldözésének szempontjából alig van relevanciája. Ennél fontosabb viszont a Főispáni Hivatal folyó ügyeire vonatkozó iratokat (körleveleket, rendeleteket, parancsokat, intézkedéseket, járási iratokat, gazdasági, társadalmi ügyeket, stb.), valamint az intézmény egyes osztályainak az irattermelését tartalmazó gyűjtemény, amelyet a 29. számú leltárkönyv segítségével lehet kutatni. A leltárkönyv nem irat szintű leírást nyújt a gyűjteményről, hanem csak a meglévő iktatókönyveket sorolja fel. Mivel a Főispáni Hivatal iratanyagát az elmúlt évtizedek során több alkalommal is selejtezték és átrendezték, nagyon sok dokumentum megsemmisült, így gyakran megesik az, hogy az iktatókönyvek alapján kutatásra igényelt dossziék, iratok már nem léteznek. Mindazonáltal, az iktatókönyvek önmagukban is nagyon fontos forrásnak tekinthetők, hiszen segítségével jól rekonstruálhatók a zsidó lakosság 1940–1944 közötti jogfosztásának, kisémmizésének és elhurcolásának, illetve a túlélők hazaérkezésének körülményei. A megőrződött dossziék közül mindenképpen figyelemre érdemes az a négy darab, amely az 1319. számú csomóban található. Ezek – utólagos levéltári iratrendezés nyomán – az 1944-es gettósításokkal és deportálásokkal kapcsolatos iratokat tartalmaznak, köztük néhány kisebb Kolozs megyei falu zsidó lakosainak az 1944. áprilisi összeírását.⁴⁰ Ilyen összeírások, amelyeket a mai közvélemény Jaross-listaként is ismer, igen ritkának számítanak Észak-Erdélyben.⁴¹ Hasonlóképpen kevés pontos számadat maradt fenn a gettóba kényszerített zsidó lakosokról.⁴² Ezért bír jelentőséggel a Háromszék vármegyei Főispáni Hivatal fondjában megtalálható kimutatás a vármegye gettósított zsidóságáról. Az 1944. május 4-i táblázat szerint a vármegye területéről 619 zsidót szállítottak gyűjtőtáborba. Rajtuk kívül húsz személy teljesített munkaszolgálatot és négy volt internálva. A mentesítettek számát csak a vármegyeközpont, Sepsiszentgyörgy és Sepsi járás esetében ismerjük. Az előbbieket harmincan voltak, a járásban pedig három személy mentesült a gettósítás alól.⁴³

A főispáni, vármegyei fondok szerkezete megyénként különbözik, amely a levéltárrendezési módszerek eltérő alkalmazásának a következménye. Az 1940 szeptembere

⁴⁰ SJAN Cluj, 3. fond, 1319. cs., 36–37. f.

⁴¹ Ld. Varga, 2006: 141–161.

⁴² A legtöbb adatot Ferenczy László csendőr alezredesnek, a magyar csendőrség és a német biztonsági rendőrség közötti összekötő tisztnek a vidéki gettókról szóló 1944. május–júniusi jelentései tartalmazzák. Ld. Molnár 2014: 280–293.

⁴³ SJAN Covasna, 9. fond, 16. számú leltárkönyv, 1/1943. dosszié, 107–108. f.

és novembere között működő észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás iratanyaga például öt megyei levéltárban is fellelhető. A Kolozs megyei levéltárban önálló fondot képez (151. számú fond, Administrația Militară Maghiară), a szatmári, a Maros-, Szilágy-, és Hargita megyei levéltárakban viszont a Főispáni Hivatal fondjának képezi a részét (mindenhol külön állagként szerepel). A katonai közigazgatás iratállománya közül a szatmári és a kolozsvári a legteljesebb.⁴⁴ A szatmári ugyanakkor kizárólag Szatmár vármegye területére vonatkozó iratokat tartalmaz. Ezzel szemben a kolozsvári Kolozs, Bihar, Beszterce, Maros-Torda, Csík, Háromszék és Udvarhely vármegye 1940-es katonai közigazgatását is lefedi, valamint 1941–1944 közötti időszakban keletkezett, tehát a polgári közigazgatás korszakából származó dokumentumokat is magában foglal. Hasonló a helyzet az 1944–1953 között működött Demokrata Zsidó Komité (korábbi nevén Demokrata Zsidó Népközösség) iratanyagával.⁴⁵ Az összes észak-erdélyi megyében (Szatmár, Máramaros, Beszterce, Hargita, Maros, Kovászna, Kolozs, Bihar, Szilágy) és néhány dél-erdélyiben (Temes) önálló fondba rendezték ennek a szervezetnek az állományát. Mindeközben számos dél-erdélyi levéltárban valamely más szervezet, intézmény fondján vagy gyűjteményen belüli állagot alkotnak. Ilyen például az aradi levéltár esete, ahol a Politikai Szervezetek Gyűjteménye (Colecția Organizațiilor Politice) című, 794. számú fondban képez külön állagot (1131. számú leltárkönyv).

A holokauszt kutatásának szempontjából a vármegyei fondokhoz hasonló értékkel bírnak az egyéb adminisztratív intézmények levéltárai is. Gazdag forrással szolgálnak a vármegyék kisebb közigazgatási egységeit képező *járások*, valamint az egyes városok (Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Máramarossziget, Marosvásárhely stb.) fondjai. Mindezek mellett a rendfenntartó szervek (csendőrség, rendőrség) és az igazságszolgáltatás szervei (bíróóságok, törvényszékek), szakmai intézmények iratai (kereskedelmi-, ipar-, mezőgazdasági-, orvosi-, ügyvédi kamarák) szolgáltatathatnák a legértékesebb információkat a holokausztra nézve. Ezeknek a magyar időszakra, tehát az 1940–1944 közötti évekre vonatkozó anyaga viszont hiányzik a romániai levéltárakból. Csupán Kolozsvár képez némileg kivételt, ahol a marosvásárhelyi Orvosi Kamara és az Ügyvédi Kamara iratainak egy kis része megőrződött.

A politikai szervezetek iratai (Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt), a kolozsvári Népbíróóság fondja, a vállalatok, cégek iratai, zsidó intézmények, szervezetek (Demokrata Zsidó Komité 1944–1953, zsidó oktatási intézmények), állami és keresztény egyházi oktatási intézmények, keresztény személyek fondjai kivétel

⁴⁴ Ld. Sárándi, 2016: 20.

⁴⁵ A Demokrata Zsidó Komité (Comitetul Democratic Evreiesc) volt a romániai zsidó népesség egyetlen politikai érdekképviseleti szervezete a második világháború után. A Román Kommunista Párt befolyása alatt álló szervezetet 1953-ban szüntették meg a többi nemzeti kisebbség szervezetével egy időben. Történetére ld. Rotman, 2005: 124–138.

nélkül tartalmazznak releváns dokumentumokat. Mennyiségileg ugyanakkor jóval elmaradnak az adminisztratív fondok gazdagságától. Bizonyos iratképzők esetében, mint amilyenek például a Kommunista Párt, a Népbíróságok, vagy a rendfenntartó szervek, olyan korpuszokról beszélünk, amelyek a holokausztot követően jöttek létre. Naszód megye II. világháború utáni csendőrségi iratai között találhatóak például a román csendőrség által összeállított listák a megye azon zsidó és román lakosairól, akiket a magyar hatóságok 1940–1944 között üldöztek. Ezeken a listákon szerepelnek a munkaszolgálatra elvitt zsidó személyek és az 1944. május–június között Auschwitzba deportáltak is.⁴⁶ A Kommunista Párt 1944-et követő megyei iratanyagaiban számos olyan jelentés, névlista, belső irat található, amely az 1941–1943 közötti észak-erdélyi illegalistákkal – köztük sok zsidó származású személylyel – foglalkozik. Ugyanígy, az észak-erdélyi háborús bűnösök felelősségre vonását végző kolozsvári Népbíróság (1945/1946) peranyagaiban a tanúvallomások mellett a deportálások és gettósítások idejéből származó eredeti iratok – nyomozati anyagok – is fellelhetőek. Innen ismerjük többek között annak a 253 zsidónak minősülő személynek a nevét, akik a deportálások lezajlását követően, 1944. június 9-én fogházban vagy valamely kolozsvári egészségügyi intézményben szállíthatatlan betegként tartózkodtak.⁴⁷ Ez a lista ugyanakkor a holokauszt alatti zsidómentő tevékenységek történetébe is betekintést enged, hiszen a rajta szereplő emberek többsége nem volt valós beteg. Sokak számára a Haynal belgyógyászati klinika nyújtott menedéket, ahol Haynal Imre és Miskolczy Dezső orvosprofesszorok több üldözöttet beutalt betegként mentettek meg.⁴⁸ A túlélők hazatérését követő újrakezdés mikéntjébe, társadalmi, anyagi helyzetükbe a vármegyei és városi anyagok mellett a Demokrata Zsidó Komité iratanyagai, a CASBI (Ellenséges Javakat Kezelő és Felügyelő Pénztár) és a különböző politikai szervezetek fondjai engednek betekintést.

Összehasonlításukkal elmondható, hogy az észak-erdélyi állami levéltárak zsidó vonatkozású iratanyaga szegényesebb a dél-erdélyinél. A román közigazgatás és a román iratképzők állományaiiban lényegesen több dokumentum maradt meg mint a magyarban – ennek következtében a dél-erdélyi levéltárak sokkal bőségebb forrásanyaggal rendelkeznek az 1940–1944-es időszakot illetően. Észak-Erdélyben elsősorban a helyi közigazgatás szerveinek és a különböző oktatási és szociális intézményeknek az állaga maradt meg. Ezzel szemben, Dél-Erdélyben fennmaradtak a rendfenntartó (csendőrség, rendőrség) és igazságszolgáltató szerveknek, valamint a szakmai szervezeteknek (iparkamarák, orvosi kamarák, munkakamarák) az iratanyagai is. Értelemszerűen, az 1940 szeptembere és 1944 októbere közötti időszakban keletkezett észak-erdélyi dokumentumok túlnyomó többsége magyar nyelvű és a magyar holokauszt kutatásához használható, míg a dél-erdélyiek elsősorban román

⁴⁶ SJAN Bistrița, 261. fond, 260. számú leltárkönyv, 53/1945. dosszié, 113–204. f.

⁴⁷ SJAN Cluj, 1295. fond, 4/1945. dosszié, 40–47. f.

⁴⁸ Lówy, 2005: 251–254.

nyelven íródtak és a román holokauszt feltárását segítik. Tartalmukat tekintve, a magyar fennhatóság alatt álló területeken elsősorban a zsidónak minősített népesség jogi, gazdasági és társadalmi kiszorításának, kisémmizésének különböző aspektusait dokumentáló iratok, valamint oktatásügyre vonatkozó akták maradtak fent. Lényegesen kevesebb forrás áll a rendelkezésünkre a munkaszolgálati rendszert, a gettósításokat és a deportálásokat illetően, de ugyanígy a hitközségek működésére, valamint a szervezeti életre és a zsidó társadalomszervező tevékenységekre is szegényes forrásanyag őrződött meg.

Konkrét példák

Abban a kutatóban, aki az észak-erdélyi levéltárakban szándékozik kutatni, felmerül a kérdés, hogy az itt hozzáférhető iratok mennyiben elégségesek egy-egy esemény rekonstrukciójához, illetve egy-egy szintézis megírásához. A kérdésre két témakör bemutatásával kívánok válaszolni. Viszonylag jól dokumentált kérdéskörnek számít az észak-erdélyi zsidó lakosság gazdasági kifosztása. Ennek egyik résztemáját, a „zsidó üzletek” árukészletének és vagyontárgyainak zár alá vételét egy 2015-ben megjelent tanulmány fejezetében már feldolgoztam.⁴⁹ Itt a kiindulópontot a törvényi, jogi háttér képezte, amely a Kunder Antal kereskedelmi- és közlekedésügyi miniszter által 1944. április 20-án kiadott 50.500/1944. KKM. számú rendelet volt.⁵⁰ A rendelet értelmében a faji szempontból zsidónak minősülő üzlettulajdonosok kötelesek voltak üzleteiket, irodáikat, raktárhelyiségeiket lezárni „és ezt községben az elöljáróságnak, városban a polgármesternek, Budapest székesfővárosban pedig a kerületi elöljárónak bejelenteni”, április 21-i hatállyal.⁵¹ Az árukészletet és az üzleti berendezéseket a tulajdonosok nem vihették el, és nem is árusíthattak belőle, keresztény alkalmazottaik bérét ugyanakkor április 21. után is fizetniük kellett. A rendelet kizárólag azon üzletek működését engedte meg, amelyek honvédelmi vagy közellátási szempontból nélkülözhetetlenek voltak. Ezeknek a vezetésére keresztény vállalatvezetőket neveztek ki.

A rendelet észak-erdélyi végrehajtását három megyei levéltárban – a Kolozs, Máramaros és Kovászna megyei kirendeltségekben – fellelhető iratok alapján követtem végig.⁵² Ezek az iratok ugyanakkor nem szolgáltattak teljes körű tájékoztatást a kérdésre nézve, ezért kiegészítő forrásokat is igénybe kellett vennem. A „zsidó

⁴⁹ Gidó, 2015: 652–654.

⁵⁰ A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 50.500/1944. KKM. számú rendelete a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vétele tárgyában. Budapesti Közlöny 1944. április 21., 80. sz., 2–3.

⁵¹ Uo.

⁵² Az iratok az Észak-Erdélyi Katonai Adminisztráció fondjából (Kolozs megyei levéltár), valamint a Főispáni Hivatal (Máramaros megyei levéltár) és a Polgármesteri Hivatal fondjából (Kovászna megyei levéltár) származtak.

üzletek” lezárásának menetét és az ennek kapcsán felmerülő vitás kérdéseket (mint például a keresztény üzletfelek kifizetett, de le nem szállított megrendeléseit, kifizetetlen béreket, stb.) végül az említett levéltári források mellett a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található dokumentumok, valamint a Budapesti Közlöny és a korabeli napi sajtó segítségével sikerült rekonstruálnom. Ezekből kiderült, hogy sok helyen jelentős késésekkel történt meg az 50 500/1944. KKM. számú rendelet alkalmazása. A rendelet következtében több tízezer észak-erdélyi zsidó személy egzisztenciája tört meg véglegesen. Ezzel együtt számos keresztény ügyfél vált károsulttá, bizonytalanná vált számos elkobzott vállalkozás és velük együtt az alkalmazottak további sorsa is.⁵³

A gazdasági kifosztás legutolsó magyarországi fázisát a készpénztől és értékektől való megfosztás képezte. Minderre a gettósításokat megelőző napokban, a gettósítás idején és a gettókban való tartózkodás alatt, valamint a deportálás idején került sor. A *Román Nemzeti Levéltár Nagybányai Kirendeltségében* fennmaradt iratok alapján nagyon jól dokumentálható ez a folyamat. A deportálások befejezéséig, azaz 1944. június elejéig, Nagybányán két gettó működött, egy nagyobb a Bernáth-féle vashámoz udvarán és egy kisebb, a várostól 3,5 kilométerre fekvő borpataki Molcsányi birtokon.⁵⁴ A deportálásokat követően a város polgármesteri hivatala részletes kimutatásokat készített a gettósítás költségeiről és a zsidóktól elkobzott pénzüsszegekről is. Ezekből ismerjük a különböző költség típusokat, valamint az elkobzott összeg nagyságát és azt, hogy mi lett a sorsa ennek az összegnek.⁵⁵ A Polgármesteri Hivatal Háztartási Alapjának kimutatása szerint 1944. május 2. – augusztus 31. között a hatóságok 1 645 615 pengőt gyűjtöttek be a zsidó lakosságtól, a költségeik pedig ehhez képest elenyészően alacsonynak bizonyultak (38 734 pengő).⁵⁶

A holokausztot követő időszak tekintetében nélkülözhetetlen a Demokrata Zsidó Komité működésének a vizsgálata. A szervezet a Román Kommunista Párt támogatásával jött létre 1945. június 7-én és a romániai zsidó népesség érdekképviseletét látta el. A mindvégig kommunista befolyás alatt működő Komité a kezdeti évek aktivizmusa után egyre inkább a Román Kommunista Párt kiszolgáltatott eszközévé vált. Az 1953-as beszüntetését megelőző években tevékenysége már csak a kommunista propaganda terjesztésére és a kommunista társadalomszervezésre korlátozódott.

Észak-Erdélyben a Demokrata Zsidó Komité megelőzően Zsidó Népközösség néven működtek érdekképviseleti szervezetek. Alighogy 1944 októberében elkezdődött a román és a szovjet csapatok észak-erdélyi előrenyomulása, majd megtörtént a teljes terület birtokba vétele, felszabadítása is, a felszabadult munkaszolgá-

⁵³ Ld. bővebben: Gidó, 2015: 652–656.

⁵⁴ Braham–Tibori, 2008: 329–330.

⁵⁵ SJAN Maramureş, 1. fond, 283. számú leltárkönyv, 1603/1944. dosszié, 1–9. f., Lásd bővebben: Gidó, 2015: 659–660.

⁵⁶ SJAN Maramureş, 1. fond, 283. sz. leltárkönyv, 1603/1944. dosszié, 10. f.

latosokból, bujkálókból és kivételezettekből álló maroknyi túlélő hozzálátott a zsidó intézményrendszer újjászervezéséhez. Elsők között a hitközségeket, majd a szociális intézményeket alakították újra. Kolozsváron az 1944. október 21. előtti napokban a politikai érdekképviselőket a – kezdetben Antihitlerista Zsidó Csoportosulásként is emlegetett – Demokratikus Zsidó Népközösség látta el. A Népközösség kolozsvári alakuló ülése a helyi Zsidó Kórház épületében zajlott le október végén. Ez alkalommal fogadták el azt a nyilatkozatot, amely többek között kimondta, hogy a zsidóság hálás a felszabadító szovjet és román hadseregnek, ugyanakkor bosszúvágy és ellenérzés nélkül hajlandóak együttműködni a román néppel és a magyar kisebbséggel Erdély újjáépítésében. A szervezet minden olyan észak-erdélyi településen létrejött, ahova nagyobb számú túlélő tért vissza.⁵⁷

Az észak-erdélyi Zsidó Népközösségek 1945 tavaszán közös ernyőszervezetbe tömörültek, majd ugyanez év szeptemberében csatlakoztak a Román Kommunista Párt befolyása alatt álló Demokrata Zsidó Komitéhez. A kezdeti években mind a Népközösségeknek, mind a helyükbe lépő Komitéknek, illetve az ez utóbbiakat összefogó észak-erdélyi Tartományi Központnak igen fontos szerepe volt a hazatérő túlélők egészségügyi ellátásában, élelmezésében, segélyezésében, jogi képviselésében. Jelentős – de végül csak minimális sikerrel járó – erőfeszítéseket tett az ingó és ingatlan vagyonok visszaszerzése érdekében is.⁵⁸

A Demokrata Zsidó Komiték tevékenységére nézve a korábbi Észak-Erdély területén lévő állami levéltárakban elsősorban az 1946–1953 közötti időszakból rendelkezünk forrásokkal. Ez alól kivételt képez Szatmár, ahonnan már 1944 őszétől vannak adataink, valamint Máramaros, Bihar és Kovászna. Ez utóbbi három megyei levéltárban a Demokrata Zsidó Komiték legkorábbi dokumentumai 1945-ös keltezésűek. Az iratok többségét a rendszeresen megtartott gyűlések jegyzőkönyvei alkotják, amelyeket 1944–1945-ben többnyire magyar nyelven, majd ezt követően román nyelven vezettek.

Az 1944-es szatmári iratokból tudjuk, hogy a nagybányai Zsidó Népközösség 1944. október 27-én, a szatmárnémeti pedig 30-án alakult meg.⁵⁹ Az 1945-ös iratok segítségével nem csak a már említett szociális és érdekképviselői tevékenységek követhetők nyomon, de a Zsidó Népközösségek beolvasztási folyamata is a Demokrata Zsidó Komitékba. A következő évtől már egyre több az olyan akta, amelyből a Román Kommunista Pártnak történő alárendelődés folyamatát és annak különböző vonatkozásait lehet rekonstruálni.⁶⁰

Biztossággal állítható, hogy a Demokrata Zsidó Komitére vonatkozó észak-erdélyi levéltári források gazdagsága lehetővé teszi helyi, vagy regionális szintézisek

⁵⁷ Gidó, 2016: 308.

⁵⁸ Ld. bővebben: Olosz, 2011: 304–332.

⁵⁹ BJAN Satu Mare, 177. fond, 1/1944. dosszié, 1–8. f.

⁶⁰ Olosz, 2011: 304–332.

megírását az észak-erdélyi zsidó túlélők politikai szerveződését és társadalmi helyzetét illetően. Természetesen ebben az esetben sem lehet mellőzni a kiegészítő forrásokat, amelyek közül a Bukarestben fellelhető levéltári dokumentumokat,⁶¹ valamint a szervezet magyar (Egység, 1946–1949, majd Új Út, 1949–1953) és román (Unirea, 1945–1953) nyelven megjelenő lapjait kell kiemelnünk. Az 1944–1946 közötti időszakról a korszak erdélyi magyar és román sajtójából is tájékozódhatunk (Világosság, Tribuna Ardealului, Scânteia Ardealului).⁶²

Következtetések

A szakirodalom az észak-erdélyi zsidóság megsemmisítését négy különálló szakaszra bontja:

1. „a Galíciába történő kitoloncolások és deportálások” (a rendezetlen állampolgárságú vagy rendezetlen állampolgárságúnak nyilvánított zsidók kitelepítése 1940-ben a magyar hatóságok által);
2. „golyók általi holokauszt” (a hontalan zsidók deportálása Kamenyec-Podolszkijiba 1941-ben, valamint egyéb 1941/1942-es deportálások Galíciába, amelyek során megközelítőleg 4000–5000 észak-erdélyi zsidó pusztult el);
3. „dolgoztatás, éheztetés és betegségek általi megsemmisítés a katonai munkaszolgálati rendszer keretében” (a munkaszolgálati rendszer 1941–1944 közötti áldozatai);
4. „deportálások Auschwitzba és a náci táborokban történő szinte teljes megsemmisítés” (a több mint 131 000 észak-erdélyi deportáltból mintegy 25–30 000 személy maradt életben).⁶³

Ez a kategorizálás kimondottan a fizikai megsemmisítésre vonatkozik. Mindezekkel együtt viszont az észak-erdélyi zsidó lakosság teljes jog- és vagyonfosztására, valamint társadalmi kirekesztésére is sor került. Az általunk vizsgált kilenc állami levéltárban az észak-erdélyi holokauszt mindegyik vonatkozására nézve találunk iratokat. Természetesen nem áll minden téma esetében bőséges forrásanyag a rendelkezésünkre. Amint láttuk, az észak-erdélyi levéltárak elsősorban a gazdasági-, jogi és társadalmi kirekesztésre vonatkozó dokumentumokban bővelkednek. A fizikai megsemmisítés négy szakaszából ugyanakkor csak az első kettőre, tehát az 1940-es kitutasításokra, valamint az 1941/1942-es deportálásokra nézve rendelkeznek iratokkal. A munkaszolgálati rendszerre, valamint a zsidó lakosság 1944. április–május közötti gettósítására, majd 1944. május–június közötti deportálására alig vannak forrásaink. Ilyenkor felértékelődnek a bukaresti, magyarországi vagy egyéb külföldi levéltárakban őrzött iratok, illetve a korabeli sajtó és egyéb szekunder források is, hiszen az események csak ezek segítségével rekonstruálhatóak.

⁶¹ ANIC, 37. fond, 1–49. dossziék

⁶² A sajtótermékek zsidó vonatkozású tartalmáról ld. bővebben: Tibori, 2007: 45–217.

⁶³ Tibori, 2016: 151.

Habár a jelen tanulmánynak ez nem témája, de mindenképpen meg kell említeni, hogy az erdélyi keresztény egyházak levéltáraiban alig történt kutatás a holokausztra nézve,⁶⁴ holott minden bizonnyal jelentősen gazdagíthatnák az ismereteinket az észak-erdélyi holokausztot illetően (például a betérések kérdése, embermentések, az egyházak viszonyulása a zsidóktól elkobzott ingatlanokhoz és földbirtokokhoz, erdők-höz, stb. vonatkozásában).⁶⁵ Mindezek mellett az állami levéltárakból is kerülhetnek elő újabb iratok, hiszen a megyei kirendeltségek számos rendezetlen, és így a kutatók által egyelőre még nem hasznosítható fondot őriznek.

Források és szakirodalom

Analele de Istorie, 1985

Budapesti Közlöny, 1944

Monitorul Oficial al României, 1996

ANIC = Arhivele Naționale Istorice Centrale (Román Nemzeti Levéltár Központi Történelmi Levéltára, Bukarest)

37. fond (Demokrata Zsidó Komité)

BJAN Satu Mare = Biroul Județean al Arhivelor Naționale Satu Mare (Román Nemzeti Levéltár Szatmár Megyei Irodája)

14. fond (Szatmár vármegye Főispáni Hivatala)

177. fond (Demokrata Zsidó Komité)

SJAN Bistrita = Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Bistrița (Román Nemzeti Levéltár Beszterce megyei Kirendeltsége)

261. fond (Naszód megyei csendőrségi iratok)

SJAN Cluj = Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj (Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Kirendeltsége)

3. fond (Kolozs vármegye Főispáni Hivatala)

1295. fond (Népbíróóság)

SJAN Covasna = Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Covasna (Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Kirendeltsége)

9. fond (Háromszék vármegye Főispáni Hivatala)

⁶⁴ A következő fontosabb levéltárakat említhetnénk: Római Katolikus Érseki és Főkáptalani Levéltár (Gyulafehérvár), Erdélyi Római Katolikus Státus Levéltára (Kolozsvár), Kolozsvári Római Katolikus Gyűjtőlevéltár, Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegye Gyűjtőlevéltára, Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Gyűjtőlevéltára, Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára (Nagyvárad), Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár), Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár).

⁶⁵ Üdítő kivételnek számít: Pál, 2009: 117–146.

SJAN Maramures = Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Maramureș (Román Nemzeti Levéltár Máramaros megyei Kirendeltsége)

1. fond (Nagybányai Polgármesteri Hivatal)

- Ancel–Eskenasy, 1991 = Ancel, Jean – Eskenasy, Victor: Bibliography of the Jews in Romania. Tel Aviv, 1991.
- Blomqvist, 2014 = Blomqvist, Anders E. B.: Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania. Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867–1944. Stockholm, 2014.
- Braham, 1983 = Braham, Randolph L.: Genocide and Retribution: The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania. Boston, 1983.
- Braham, 1998 = Braham, Randolph L.: Román nacionalisták és a holokauszt. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása. Bp., 1998.
- Braham, 2010 = Braham, Randolph L. (szerk.): A magyarországi holokauszt bibliográfiája. 1–2. kötet, Bp., 2010.
- Braham, 2015 = Braham, Randolph L.: A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon. Bp., 2015.
- Braham–Tibori, 2008 = Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája. Bp. – Kolozsvár, 2008.
- Case, 2009 = Case, Holly: Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II. Stanford, California, 2009.
- Dobrincu, 2009 = Dobrincu, Dorin – Marin, Șerban – Muraru, Andrei: Ghidul Arhivelor Naționale ale României. București, 2009.
- Drăgan–Dordea, 1995 = Drăgan, Ioan – Dordea, Ioan: Din istoria arhivelor ardelene. 75 de ani de la înființarea Arhivelor Statului Cluj. Cluj-Napoca, 1995.
- Friling–Ioanid–Ionescu, 2005 = Friling, Tuvia – Ioanid, Radu – Ionescu, Mihail E. (ed.): International Commission on the Holocaust in Romania. Final Report. Iași, 2005.
- Friling, 2016 = Friling, Tuvia: The International Commission on the Holocaust in Romania: A Personal „Behind the Scenes” Perspective. Gessbühler, Simon (szerk.): Romania and the Holocaust. Events – Contexts – Aftermath. Stuttgart, 2016, 191–202.
- Gidó, 2016 = Gidó Attila: Két évtized. A kolozsvári zsidóság a két világháború között. Kolozsvár, 2016.
- Gidó, 2015 = Gidó Attila: The Hungarian Bureaucracy and the Administrative Costs of the Holocaust in Northern Transylvania. Hungarian Historical Review 2015. (4. évf.) 3. sz. 641–672.
- Haraszi, 1993–2007 = Haraszi György: Magyar zsidó levéltári repertórium. I–III., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1993–2007.

-
- Horváth, 2012 = Horváth, Franz Sz.: Ethnic Policies, Social Compensation, and Economic Reparations: The Holocaust in Northern Transylvania. East Central Europe, 2012. 39. sz. 101–136.
- Kádár–Vági, 2004 = Kádár Gábor – Vági Zoltán: Self-Financing Genocide. The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews. Bp.–New York, 2004.
- Karetki–Covaci, 1978 = Karetki, Aurel – Covaci, Maria: Zile însângerate la Iași (28–30 iunie 1941). București, 1978.
- Karsai, 2003 = Karsai László: A Yad Vashem Archives Magyarországi Kutatócsoportja. Regio, 2003. (14. évf.) 1. sz. 129–135.
- Kovács, 1993 = Kovács Géza: Az aradi és temesvári zsidó hitközségek levéltárai. Levéltári Szemle, 1993. (43. évf.) 4. sz. 45–52.
- Lówy, 2006 = Lówy Dániel: A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története. Kolozsvár, 2005.
- Moisa, 2012 = Moisa, Gabriel: History, Ideology and Politics in Communist Romania, 1948–1989. Bp., 2012.
- Molnár, 2014 = Molnár Judit (szerk.): Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt. Bp., 2014.
- Novák, 2011 = Novák Csaba Zoltán: Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1965–1974. Csíkszereda, 2011.
- Olosz, 2011 = Olosz Levente: A Demokrata Zsidó Komité kolozsvári tagozata. Magyar Kisebbség, 2011. (16. évf.) 1–2. sz. 304–332.
- Pál, 2009 = Pál János: A zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájában. Regio, 2009. (20. évf.) 1. sz. 117–146.
- Rotman, 2005 = Rotman, Liviu: The History of the Jews in Romania IV. The Communist Era until 1965. Tel Aviv, 2005.
- Sárándi, 2016 = Sárándi Tamás: Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940. Csíkszereda, 2016.
- Shapiro, 2000 = Shapiro, Paul A.: Preface. Ioanid, Radu: The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940–1944. Chicago, 2000.
- Tibori, 2007 = Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Kolozsvár, 2007.
- Tibori, 2016 = Tibori Szabó Zoltán: The Holocaust in Transylvania. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (ed.): The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later. Bp.–New York, 2016, 147–182.
- Tismăneanu–Dobrincu–Vasile, 2007 = Tismăneanu, Vladimir – Dobrincu, Dorin – Vasile, Cristian (ed.): Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport final. București, 2007.
- Varga, 2006 = Varga László: A „Jaross-listák”. Történelmi áttekintés. Braham, Randolph L. (szerk.): Tanulmányok a holokausztról IV. Bp., 2006, 141–161.